

CHIRCHIQ VOHASI O'NG BETIDA RIVOJLANGAN LYOSSIMON JINSLAR GENEZISI

Gulomova Laylo Saloxiddin qizi

Chirchiq sanoat hududini o'rganish ishlari dastavval 19 asrning birinchi yarmida boshlanib va hozirgi kungacha davom etmoqda. Hududning geologik tuzilishini o'rganishda salmoqli darajada hissa qo'shgan geologlar Z.M.Artyomova, N.P.Vasilkovskiy, G.A.Belenkiy, M.G.Kalabin, N.F.Bezobrazova va V.A.Zxarovich va boshqalardir.

Chirchiq daryosi vodiysining alyuvial yotqiziqlari 1970 yilda mintaqada olib borilgan barcha ishlar natijalari va mavjud bo'lgan barcha materiallar Y.S.Kovalev tomonidan geologiya va mineralogiya fanlari nomzodi ilmiy darajasiga nomzodlik dissertatsiyasida tizimlashtirildi, tahlil qilindi va umumlashtirildi.

Tadqiqot maydoni O'zbekistonning shimoliy-sharqida joylashgan bo'lib, Tyan-Shan burmalanish tizimining Chotqol-Qurama strukturali shakllangan hududning janubiy-g'arbiy qismini tarkibiga kiradi. Morfologik jihatdan shimoliy-sharqdan janubi-g'arbga tomon cho'zilgan, hududning aksariyat qismi Sirdaryo daryosigacha pastlab boruvchi tog'oldi hududi tekisliklaridan iborat relyefni tashkil qiladi.

Chirchiq daryosi ikki daryo Chotqol (uning chap irmog'i) va Pskom (uning o'ng irmog'i) ning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

O'rganilayotgan hududning geologik tuzilishida paleozoy mezazoy va kaynazoy davri yotqiziqlari mavjud bo'lib, tadqiqotning maqsadi va mohiyatidan kelib chiqqan holda tavsif berilayotganda asosiy etibor tadqiqot hududidagi yer osti suvlarini o'zida qamragan to'rtlamchi davr yotqiziqlariga qaratiladi. Chirchiq sanoat hududining geologik tuzilishi avval bajarilgan geologik va girogeologik tadqiqotlar hamda qidiruv ishlari natijalari asosida yaratiladi.

O'zbekistondagi lyosslar va lyossimon jinslarning genetik turlarini tavsiflashdan oldin, ularning asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Kontinental shakllanishlar orasida ular turli xil geomorfologik darajalarda keng tarqalgan bo'lib, litologik tarkibida bir hil bo'lib, qalinligi bir necha o'nlab va hatto yuzlab metr gacha bo'ladi.

Lyossga o'xshash loyli jinslarining birlamchi rangi sarg'ish-kulrang, kulrang, ikkilamchi rang tuproqli gorizontlarga mansub va toshli lyosslar uchun - quyuc kulrang, kulrang-jigarrang, jigarrang, qizil-jigarrang va g'isht-qizil xosdir. Suvda eruvchan karbonatlarning borligi va ularning kuchli cho'kishi lyoss shakllanishi qurg'oqchil muhitda sodir bo'lganligini ko'rsatadi (Toychiev, Stelmax, 2014).

Hozirgi vaqtda "lyosslar" atamasini lyossning to'g'ri va ko'p sonli shakllanishi bilan birlashtirish odatiy tusga kirgan. Ba'zan lyossdan lyossga asta-sekin o'tishi tufayli ular o'rtasida farq yo'q. M.P.Lisenkoning (1979) fikricha, och sariq rangga ega,

g'ovakliligi 40-50% va undan yuqori bo'lgan, qatlamsiz, juda loyli, qo'pol changli zarrachalar (0,05-0,01 mm) ustunligi bilan ajralib turadigan bo'sh jinslar, lyoss deb qaralishi kerak

Eolli genetik tur lyoss, lyossli qumli qum, eol qumlari bilan ifodalanadi va asosan neogen va qari ona jinslarida uzluksiz qoplama shaklida uchraydi.

*Elyuvial genetik tur*dagi yotqiziqlar jinslarning emirilishi natijasida hosil bo'lish joyda joylashgan. Sarg'ish-kulrang yoki kulrang, ko'pincha makrog'ovakli mayda tuproqli jinslar, aksariyat hollarda saralanmagan materiallar aralashmasi bilan keladi. SHu bilan birga, elyuvial lyossimon jinslar shakllanish sharoitlariga ko'ra, tog'li va tekis joylarda bo'lishi mumkin.

*Delyuvial genetik tur*dagi yotqiziqlar tog'li hududlarda, tog'lar yonbag'irlarida, adirlarda, jarliklar va daryo terrasalarida keng tarqalgan. YOmng'ir oqimlari bilan mayda tuproq zarralarining pastga tushishi bilan bog'liq bo'lgan ushbu turdagi mayda tuproqlar, odatda, har xil rangdagi sarg'ish-kul rangga ega.

O'zbekiston hududidagi *prolyuvial genetik tur*dagi jinslar tog'lardan allyuvial tekislikka o'tish yo'lini egallaydi va tog' oldi tekisliklarini hosil qiladi. Bu ko'pincha tog'lardan markaziy tekislikka chiqadigan bir qator konus-chiqish tizimlarining kombinatsiyasidir.

*Allyuvial genetik tur*dagi jinslar O'zbekistonning yirik daryolari - Sirdaryo, Amudaryo, CHirchiq, Oxangaron, Qashqadaryo, Surxondaryo va ularning ko'plab irmoqlarining zamonaviy vodiylarida keng tarqalgan. Qatlamlar turli xil materiallari ona jinslar va prolyuvial va delyuvial jinslarni emirilish mahsulotlaridan iborat

Kontinental sharoit va turli xil geologik tektonik sharoitlar lyoss shakllanishining turli xil genetik turlariga olib keladi: yuqori rel'ef bosqichlarida lyoss jinslari bo'laklari elyuvial, delyuvial va prolyuvialning saralanmagan terrigen birikmalaridan iborat bo'lib, ularning o'rnini tog' oldi tekisliklari bo'laklari egallaydi, ular qoldiq oqimi konuslarining prolyuvial cho'kindilari bilan ifodalanadi va atroflari bo'ylab ko'pincha tuproqqa o'xshash mayda tuproq bilan qoplanadi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkin, O'zbekistonning lyoss jinslari, asosan, bir-birining ustki qismiga o'xshash ustma-ust tushgan holda, katta hudud bo'ylab doimiy ravishda kuzatiladi. Kontinental sharoit va turli xil geologik tektonik sharoitlar lyoss shakllanishining turli xil genetik turlariga olib keladi. YUqori rel'ef bosqichlarida lyoss jinslari bo'laklari elyuvial, delyuvial va prolyuvialning saralanmagan terrigen birikmalaridan iborat bo'lib, ularning o'rnini tog' oldi tekisliklari bo'laklari egallaydi, ular qoldiq oqimi konuslarining prolyuvial cho'kindilari bilan ifodalanadi va atroflari bo'ylab ko'pincha tuproqqa o'xshash mayda tuproq bilan qoplanadi.

Lyossimon jinslarning tarqalishi G.A.Mavlonov, E.V.Qodirov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Toychiev X.A., Stelmax A.G. Paleomagnetizm otlojeniy chetvertichnogo perioda na primere razreza Apartak CHirchik-Angrenskogo basseyna // Aktualnye problemy gumanitarnyx i estestvennyx nauk. – Moskva, 2009. – Tom 1, № 7. – S. 220-223.
2. Toychiev X.A. Stelmax A.G. Paleomagnitnye indikatorы stratigrafii lessovyx otlojeniy Uzbekistana // Problemy seysmologii v Uzbekistane: Materialy Mejdunarodnoy konferensii. – Tashkent: IS AN RUz, 2010. – Tom II, № 7. – S. 141-144.
3. Toychiev X.A., Stelmax A.G. Ob’em i struktura stratigraficheskix podrazdeleniy chetvertichnoy sistemy v proshlom i nastoyщем // Vestnik NUUz, № 2/1. - Tashkent: NUUz, 2012.
4. Toychiev X.A., Stelmax A.G. Rol paleomagnitnyx dannyx pri izuchenii chetvertichnyx otlojeniy Uzbekistana // V sb. materialov Respublikanskoy konferensii «Osnovnye problemy magmaticheskoy geologii Zapadnogo Tyan-SHanya». - Tashkent: NUUz, 2012.
5. Toychiev X.A., Stelmax A.G. Ob’em i struktura stratigraficheskix podrazdeleniy chetvertichnoy sistemy v proshlom i nastoyщем // Vestnik NUUz, № 2/1. - Tashkent: NUUz, 2012.
6. Toychiev X.A., Stelmax A.G. Sovremennoe predstavlenie o nijney granitse i stratotipax podrazdeleniy chetvertichnoy sistemy // Vestnik NUUz, maxsus son. - Tashkent: NUUz, 2013.